

Η γυναίκα μετανάστρια στην πόλη του Ηρακλείου

Εμμανουήλ Προκοπάκης* – Κατερίνα Οικονόμου**

Περίληψη

Οι έμφυλες προσεγγίσεις του μεταναστευτικού φαινομένου, λαμβάνοντας υπόψη τη συνεχή αύξηση της αυτόνομης συμμετοχής των γυναικών στα μεταναστευτικά ρεύματα, καθώς και την ενεργό παρουσία τους στην οικονομική και κοινωνική ζωή των χωρών υποδοχής, συμβάλλουν ουσιαστικότερα στην κατανόηση των σύνθετων διαστάσεων του φαινομένου και κατά συνέπεια δίνουν νέες προοπτικές σε αυτό το πεδίο μελέτης. Στο παρόν άρθρο παρουσιάζονται τα αποτελέσματα μίας σύνθετης ερευνητικής προσέγγισης, η οποία μελετά τους παράγοντες που συμβάλλουν στην παρουσία των μεταναστριών στην πόλη του Ηρακλείου και τα αίτια της διαφοροποίησης των γυναικείων μεταναστευτικών ροών ανάμεσα στις διαφορετικές εθνικότητες. Επιπλέον, αποτυπώνονται οι εργασιακές τους διαδρομές στην αγορά εργασίας της πόλης και οι συνθήκες της οικονομικής τους ένταξης.

Λέξεις κλειδιά: Θηλυκοποίηση της μετανάστευσης, οικονομική ένταξη των μεταναστριών, δευτερεύουσα αγορά εργασίας, διεθνικός επιχειρηματίας.

* Ο Εμμανουήλ Προκοπάκης είναι διδάκτωρ κοινωνιολογίας, καθηγητής εφαρμογών του Τμήματος Κοινωνικής Εργασίας ΤΕΙ Κρήτης.

** Η Κατερίνα Οικονόμου είναι υποψήφια διδάκτωρ, Κοινωνική λειτουργός, εργαστηριακός συνεργάτης του Τμήματος Κοινωνικής Εργασίας ΤΕΙ Κρήτης.

1. Εισαγωγή

Μέχρι πρόσφατα είχε κυριαρχήσει στην επιστημονική σκέψη η αντίληψη ότι η μετανάστευση είναι μία ανδρική υπόθεση. Το πρότυπο του νέου άνδρα ο οποίος ξεκινά μόνος του, εγκαταλείποντας το χωράφι για να γίνει εργάτης στις βιομηχανίες των πόλεων των ανεπτυγμένων χωρών, θεωρήθηκε ότι ανταποκρίνεται πλήρως στα δεδομένα της μετανάστευσης. Οι γυναίκες από τη μεριά τους είχαν ένα μικρής σημασίας και συμπληρωματικό ρόλο στην ιστοριογραφία του φαινομένου, καθώς το φύλο δεν είχε θέση στις ερευνητικές προσεγγίσεις μέχρι τη δεκαετία του 1970. Η Έμκε-Πουλοπούλου (2007, σ. 149) σημειώνει ότι «η γυναικεία μετανάστευση προσεγγιζόταν περισσότερο ως αποτέλεσμα της ανδρικής μετακίνησης. Οι γυναίκες μεταναστεύουν ακολουθώντας τις οικογένειές τους ή τους συζύγους τους ή για να παντρευτούν. Στην περίπτωση που εντάσσονται στο εργατικό δυναμικό των χωρών υποδοχής αυτό αποδιδόταν στις ανάγκες των οικογενειών τους».

Έτσι, η ανάδυση του φύλου εμπλουτίζει πολύ περισσότερο την προσέγγιση του μεταναστευτικού φαινομένου. Η ενεργός γυναικεία παρουσία, με τις διαφορετικές εμπειρίες στη χώρα καταγωγής αλλά και τη διαφορετική αντίληψη για τη μετακίνησή της και για την ένταξή της στην οικονομική και κοινωνική ζωή της χώρας υποδοχής, δίνει νέες προοπτικές στο πεδίο μελέτης.

Η παρουσία της γυναίκας μετανάστριας στην τοπική κοινωνία της πόλης του Ηρακλείου, όπως ακριβώς συμβαίνει και στο σύνολο της ελληνικής κοινωνίας¹, είναι αξιοπρόσεκτη. Σύμφωνα με την απογραφή της ΕΣΥΕ (2003), το 2001 ο αριθμός των οικονομικών μεταναστών σε επίπεδο Δήμου Ηρακλείου ήταν 4.581. Από αυτούς το 54,1% ήταν άνδρες και το 45,9% ήταν γυναίκες. Επίσης, τα στατιστικά στοιχεία που δόθηκαν τον Οκτώβριο του 2006 από την Περιφέρεια Κρήτης αναφέρουν για τον Δήμο Ηρακλείου τον αριθμό των 4.765 οικονομικών μεταναστών άνω των 18 ετών που έχουν λάβει άδεια παραμονής. Το 52,8% ήταν άνδρες και το 47,2% γυναίκες².

Το παρόν άρθρο επικεντρώνεται σε δύο ζητήματα. Πρώτον, στη διερεύνηση της γυναικείας παρουσίας στην πόλη του Ηρακλείου και ιδιαίτερα στους λόγους της μετανάστευσής της. Θα μελετηθεί το πώς, μέσα από ποιες διαδικασίες και κάτω από ποιες συνθήκες προέκυψε η εγκατάστασή της στην πόλη του Ηρακλείου. Αυτό θα έχει ως αποτέλεσμα να ερμηνευτεί το πού οφείλεται η διαφοροποίηση των μεταναστευτικών ροών

ανάμεσα στους άνδρες και στις γυναίκες των διαφορετικών εθνικοτήτων που μένουν στην πόλη. Δεύτερον, στη μελέτη των συνθηκών ένταξης των μεταναστριών στην αγορά εργασίας της πόλης και στην αποτύπωση των εργασιακών διαδρομών τους. Θα πρέπει να τονιστεί ότι το ζήτημα της οικονομικής ένταξης των μεταναστών στην τοπική αγορά εργασίας έχει δεσπόζουσα σημασία για την κοινωνική τους ένταξη, καθώς μέσα από τη συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας τους δίδεται η δυνατότητα να ενταχθούν και κοινωνικά στην κοινωνία υποδοχής (Κασιμάτη 2006, σ. 367).

2. Η «θηλυκοποίηση της μετανάστευσης»

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1970, με αφορμή τη μείωση της ανδρικής αριθμητικής υπεροχής των μεταναστών και με τον ερχομό όλο και περισσότερων γυναικών στις χώρες υποδοχής στο πλαίσιο της οικογενειακής συνένωσης, η εικόνα της ανδροκρατούμενης μετανάστευσης τίθεται υπό αμφισβήτηση όλο και περισσότερο. Λόγω αυτής της αλλαγής, η ανάδειξη του όρου της «θηλυκοποίησης της μετανάστευσης», όπως υποστηρίζουν η Κασιμάτη και η Μουσούρου (2007, σ. 19) παραπέμπει αφενός στο αυξανόμενο μερίδιο των γυναικών στα μεταναστευτικά ρεύματα και αφετέρου στο γεγονός ότι οι γυναίκες δεν μεταναστεύουν πλέον μόνο στο πλαίσιο της οικογενειακής επανασύνδεσης ως εξαρτώμενα μέλη του άνδρα μετανάστη, αλλά και αυτόνομα για να βρουν δουλειά.

Αυτή η επανατοποθέτηση του ζητήματος του γυναικείου ρόλου στο πλαίσιο της μαζικής κινητικότητας έδωσε τη δυνατότητα μίας διαφορετικής ανάγνωσης της ιστορίας των γυναικών και της μετανάστευσης. Αν και στην ιστοριογραφία της μετανάστευσης αναφέρεται ότι οι περισσότερες γυναίκες πηγαίνουν να συναντήσουν συζύγους ή συγγενείς, εντούτοις η οικογενειακή επανασύνδεση δεν είναι η μόνη αιτία που εξηγεί αυτή τη μετακίνηση. Αρκετές είναι αυτές που φεύγουν με δική τους πρωτοβουλία μόνο και μόνο για να δοκιμάσουν την τύχη τους. Επιπλέον, όσες μεταναστεύουν μαζί με τους συζύγους τους δεν θεωρούνται πλέον απλές «ακόλουθοι». Υπόκεινται και αυτές στις ίδιες δυσκολίες του ταξιδιού, μεταφέροντας συχνά μαζί και τα παιδιά τους. Στη χώρα υποδοχής αντιμετωπίζουν τα ίδια, αν όχι μεγαλύτερα, προβλήματα, καθώς οι γυναίκες αυτές βρίσκονται συχνά σε κατάσταση ακραίας τρωτότητας (Βασιλικού 2007, Green 2004, σσ. 134-152).

Ο όρος της «θηλυκοποίησης της μεταναστευτικής κίνησης» έρχεται να δώσει μία νέα διάσταση στην ανάλυση της μεταναστευτικής εργασίας. Στο πλαίσιο της δευτερεύουσας εργασίας η «θηλυκοποίηση της εργασίας» συσχετίζεται με την ελαστική εργασία, τις κακές και επισφαλείς συνθήκες των μεταναστών στον τριτογενή τομέα. Ιδιαίτερα οι γυναίκες μετανάστριες σε αυτό τον τομέα εργασίας απασχολούνται ως οικιακοί βοηθοί και γενικότερα στην παροχή προσωπικών υπηρεσιών, στη βιομηχανία του sex και στο χώρο της ψυχαγωγίας. Η «θηλυκοποίηση της εργασίας» αποτελεί μία διαδικασία προσαρμογής του γυναικείου μεταναστευτικού πληθυσμού σε μορφές απασχόλησης που χαρακτηρίζονται από εργασιακή ευελιξία, οικονομική, εργασιακή και κοινωνική αστάθεια, προσωρινότητα, χαμηλό κύρος και ψευδείς προσδοκίες, καθώς και υποτυπώδη έως ανύπαρκτη κοινωνική προστασία (βλ. Ψημμένος 2001, σσ. 101-103, Κασιμάτη 2003, σσ. 160-161).

Ειδικότερα από το τέλος της δεκαετίας του 1970, τονίζουν οι Ψημμένος και Σκαμνάκης (2008, σσ. 64, 65, 92), δημιουργούνται όλες εκείνες οι προϋποθέσεις για την περαιτέρω και σε μεγαλύτερη έκταση περιθωριοποίηση της μετανάστριας. Οι αλλαγές της μεταναστευτικής πολιτικής των ανεπτυγμένων χωρών, οι οποίες είχαν ως κατεύθυνση τη μηδενική μετανάστευση και τα επιλεκτικά προγράμματα άδειας παραμονής και εργασίας για την κάλυψη αναγκών στους τομείς φροντίδας και καθαριότητας, σηματοδότησαν μία νέα προοπτική για το γυναικείο πληθυσμό σε χαμηλού κύρους εργασίες στον τομέα των προσωπικών υπηρεσιών. Η συγκεκριμένη μεταναστευτική πολιτική πρόσφερε μηδαμινές πιθανότητες εύρεσης εργασίας και διαβίωσης εκτός της παραοικονομίας, καθώς επίσης φέρεται ως υπεύθυνη για τη διατήρηση και ανάπτυξη της σεξουαλικής εκμετάλλευσης.

Η επιλογή, λοιπόν, συγκεκριμένων απασχολήσεων στο πλαίσιο του τριτογενούς τομέα εκ μέρους των γυναικών, ανταποκρίνεται σε συγκεκριμένες συνθήκες της αγοράς εργασίας. Αυτές οι συνθήκες είναι η ταύτιση της εργασίας με το φύλο, η προβλεψιμότητα και η προσαρμοστικότητα των μεταναστριών στις απαιτήσεις της αγοράς και στις ανάγκες των εργοδοτών τους. Διαμορφώνεται έτσι ένα εργατικό δυναμικό σχεδόν ανύπαρκτο για τις κρατικές υπηρεσίες, το νομικό πλαίσιο της χώρας υποδοχής και τις συλλογικές μορφές αλληλεγγύης και προστασίας, αλλά και αναγνώρισής του ως μέρος της κοινωνίας (Ψημμένος 2006, σσ. 158-174).

Θα πρέπει όμως να σημειωθεί ότι η παραπάνω προσέγγιση, που τοποθετεί το γυναικείο εργατικό δυναμικό στη δευτερεύουσα αγορά εργασίας, δεν είναι η μοναδική. Άλλες μελέτες αναλύουν το ρόλο και τη θέση

της γυναίκας στη μεταναστευτική διαδικασία από διαφορετική οπτική γωνία. Αυτές οι προσεγγίσεις δεν επικεντρώνονται πλέον στις αντίξοες συνθήκες εργασίας, στις διακρίσεις που υπόκεινται οι γυναίκες, στις γλωσσικές ανεπάρκειες, κ.λπ., αλλά δίνουν έμφαση στη βούληση του υποκειμένου να αντιμετωπίσει τις αντιξοότητες που το περιβάλλουν. Επικεντρώνονται στη δράση της γυναίκας και στην αποφασιστικότητά της να ανταπεξέλθει. Με αυτό τον τρόπο δίνεται μία διαφορετική εικόνα της γυναικείας παρουσίας, λιγότερο εξαρτημένης από τον άνδρα-σύζυγο ή από τον εργοδότη και περισσότερο ανεξάρτητη³.

Οι διεθνικές προσεγγίσεις (transnationalism) συμβάλλουν προς αυτή την κατεύθυνση διερευνώντας τις διεθνικές πρακτικές και στρατηγικές που οι ίδιες οι μετανάστριες υιοθετούν και οι οποίες νοσηματοδοτούν την καθημερινότητά τους και καθορίζουν τις μορφές υποταγής αλλά και άρνησης των υφιστάμενων έμφυλων, ταξικών και εθνικών, ανισοτήτων (Καμπούρη, Λαφαζάνη 2008, σ. 41).

Η συμβολή της έννοιας αυτής είναι ότι αναπροσανατολίζει τη μελέτη της μετανάστευσης προς τη διερεύνηση των δικτύων πολιτισμικής, οικονομικής και πολιτικής ανταλλαγής και επικοινωνίας μεταξύ κοινοτήτων της διασποράς και εθνικών κέντρων τόσο αποστολής όσο και υποδοχής μεταναστών. Αυτό γίνεται εφικτό στην εποχή της παγκοσμιοποίησης καθώς τα άτομα και οι ομάδες που βρίσκονται σε μεγάλη γεωγραφική απόσταση έχουν τη δυνατότητα να έρχονται σε επαφή άμεσα, να επικοινωνούν, να ανταλλάσσουν πληροφορίες και να ταξιδεύουν μέσω των νέων τεχνολογιών.

Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Καραγιάννης (2006, σ. 24) η συγχρονία των κοινωνικών σχέσεων που δημιουργείται με το «εδώ» και το «εκεί» ανατρέπει την κυρίαρχη άποψη στη θεωρία της μετανάστευσης που συσχετίζει το «εκεί» με το «πριν» και το «εδώ» με το «μετά». Οι μετανάστες εγκαθίστανται και εντάσσονται στη χώρα υποδοχής, ταυτόχρονα όμως ανήκουν και αλλού, διατηρώντας σχέσεις και συναλλαγές με τις χώρες καταγωγής. Έτσι, οι πολιτικές, οικονομικές και πολιτισμικές δραστηριότητες των μεταναστών διαπερνούν τα όρια των εθνικών κρατών εισάγοντας μία εναλλακτική πρόταση στην οικονομική δραστηριότητα και στην προσαρμογή των μεταναστών στη χώρα υποδοχής.

Στο οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο χαράσσονται τροχιές που διαφοροποιούνται από αυτές του μισθωτού εργαζόμενου. Όλο και περισσότερο οι μετανάστες έχουν μία διπλή ζωή καθώς η οικονομική τους δραστηριότητα δεν περιορίζεται μόνο στη χώρα υποδοχής⁴. Όπως τονίζει ο Portes και οι συνεργάτες του (2002, p. 66), συμμετέχουν διαμέσου διασυ-

νοριακών κοινωνικών δικτύων και στα δύο κοινωνικά και οικονομικά περιβάλλοντα. Σε αυτό της πατρίδας τους και σε αυτό της χώρας υποδοχής».

Όμως η διεθνική οικονομική δραστηριότητα δεν αντιπροσωπεύει τους πρόσφατα αφιχθέντες μετανάστες, ούτε αυτούς που ζουν στο περιθώριο της οικονομικής και κοινωνικής ζωής της χώρας υποδοχής. «Ανήκουν κυρίως στις ελίτ των μεταναστευτικών κοινοτήτων από την άποψη του επιπέδου σπουδών, της νόμιμης παρουσίας τους στη χώρα υποδοχής και των υψηλών εσόδων που έχουν από αυτή τη δραστηριότητα. Είναι, επίσης, οι περισσότερο ειδικευμένοι, έμπειροι και διαθέτουν κοινωνικά δίκτυα περισσότερο εκτεταμένα και ποικίλα. Τέλος, αυτού του είδους οι επιχειρηματίες διατηρούν ισχυρούς δεσμούς με τη χώρα καταγωγής, η οποία, ανάλογα με το βαθμό ομαλότητας της κοινωνικοπολιτικής της κατάστασης, παρουσιάζει λιγότερες ή περισσότερες διασυννοριακές ευκαιρίες». (Portes, Haller, Guarnizo, 2002, pp. 66-72).

3. Μεθοδολογικό πλαίσιο

Τα αποτελέσματα της έρευνας πεδίου που παρουσιάζονται παρακάτω αποτελούν μικρό μέρος μίας σύνθετης ερευνητικής προσέγγισης, που είχε ως γενικότερο στόχο τη διερεύνηση της οικονομικής και κοινωνικής ένταξης των μεταναστών στην πόλη του Ηρακλείου. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε σε δύο φάσεις και τελείωσε το 2008. Η πρώτη φάση είχε ποσοτικό χαρακτήρα ενώ η δεύτερη ήταν ποιοτικού περιεχομένου. Σε γενικές γραμμές η πρόθεση ήταν να εξασφαλιστεί από τη συλλογή των ποσοτικών στοιχείων η εξαγωγή γενικεύσιμων συμπερασμάτων που να αφορούν την οικονομική ένταξη των μεταναστών, ενώ μέσω της ποιοτικής προσέγγισης να αναδειχθούν νέοι προβληματισμοί, οι οποίοι θα δίνουν τη δυνατότητα να κατανοηθεί ο τρόπος με τον οποίο οι μετανάστες νοσηματοδοτούν τις συνθήκες ένταξής τους τόσο στην αγορά εργασίας όσο και στον κοινωνικό ιστό της πόλης. Ο ερωτώμενος είχε τη δυνατότητα να δώσει τις δικές του περιγραφές και ερμηνείες της κοινωνικής πραγματικότητας που βιώνει. Από την άλλη μεριά, όπως επισημαίνει και η Κυριαζή (1999, σ. 246), προσφέρθηκε η δυνατότητα στον ερευνητή να κατανοήσει τον τρόπο με τον οποίο η ερμηνεία αυτή επηρεάζει κατόπιν τη συμπεριφορά του. Το ερευνητικό υλικό που αναφέρεται στο παρόν άρθρο προέρχεται κατά κύριο λόγο από τα δεδομένα της ποιοτικής έρευνας.

4. Δείγμα

Στην ποσοτική έρευνα η προσπάθεια που καταβλήθηκε ώστε το δείγμα να είναι τυχαίο αποδείχθηκε εξαιρετικά δυσχερή, καθώς δεν υπήρχε μία αξιόπιστη καταγραφή του ερευνώμενου πληθυσμού της πόλης. Για το λόγο αυτό πρωταρχικό μέλημα ήταν αφενός το μέγεθος του δείγματος να είναι όσο το δυνατόν μεγαλύτερο ώστε να αυξάνεται το επίπεδο εμπιστοσύνης στα αποτελέσματα και αφετέρου το δείγμα να μην είναι συστηματικά προκατειλημμένο (biased), επιλέγοντάς το για παράδειγμα από μία κατηγορία μεταναστών ή από ένα και μόνο κοινωνικό τους δίκτυο.

Επιπλέον επιδίωξη ήταν το δείγμα να προσεγγίζει όσο το δυνατόν περισσότερο τη σύνθεση του πληθυσμού ως προς την εθνικότητα και το φύλο, με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία της Περιφέρειας Κρήτης. Η επιλογή της δειγματοληψίας αναλογίας (quota sample) κρίθηκε η πλέον κατάλληλη μέθοδος, από τη στιγμή που οι παραπάνω μεταβλητές ήταν οι μόνες που υπήρχαν σε μεγάλο βαθμό αξιοπιστίας. Σύμφωνα με την Κυριαζή (1999, σ. 118), η συγκεκριμένη μέθοδος εφαρμόζεται όταν ο ερευνητής δεν έχει στη διάθεσή του πλήρη κατάλογο όλων των ατόμων που περιλαμβάνονται στον υπό έρευνα πληθυσμό για να εφαρμόσει τυχαία δειγματοληψία, αλλά γνωρίζει τη σύνθεση του πληθυσμού ως προς μία τουλάχιστον σημαντική μεταβλητή για τη μελέτη, επιδιώκοντας να επιτύχει την ίδια αναλογία και στο δείγμα.

Το εμπειρικό υλικό βασίστηκε στις απαντήσεις 525 ερωτηματολογίων. Τα 353 (67,2%) ερωτηματολόγια συμπληρώθηκαν από άνδρες και τα 172 (32,8%) από γυναίκες. Επίσης στο δείγμα αντιπροσωπεύονται 25 διαφορετικές εθνικότητες. Η πλειοψηφία των ερωτώμενων είναι Αλβανοί (61,5%). Τα ποσοστά των υπολοίπων εθνικοτήτων είναι κάτω του 10% με πρώτη τη βουλγαρική (8,2%).

Στο πλαίσιο της δειγματοληπτικής διαδικασίας της ποιοτικής προσέγγισης αναζητήθηκαν περιπτώσεις που παρουσιάζουν σημαντικό κοινωνιολογικό ενδιαφέρον και δόθηκε ιδιαίτερη προσοχή, ώστε το δείγμα να είναι όσο το δυνατόν περισσότερο διαφοροποιημένο ως προς τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των επιλεγμένων υποκειμένων. Ως χαρακτηριστικά διαφοροποίησης ελήφθησαν: η εθνική ομάδα, ο τόπος προέλευσης των μεταναστριών (αγροτική, αστική προέλευση), η οικογενειακή κατάσταση, το επάγγελμα στη χώρα καταγωγής και οι διαφοροποιημένες κοινωνικοοικονομικές τροχιές που είχαν στη διάρκεια της πορείας τους από τη χώρα καταγωγής μέχρι σήμερα. Η σύγκριση περιπτώσεων με ανοδική επαγ-

γελματική κινητικότητα, στασιμότητα αλλά και με καθοδική κινητικότητα, παίζει σημαντικό ρόλο στην εξήγηση της οικονομικοκοινωνικής ένταξης των μεταναστριών στη χώρα υποδοχής, των στρατηγικών που εφαρμόζουν και των προσδοκιών τους. Τελικά συγκεντρώθηκαν δέκα επτά συνευξείς από τις οποίες οι εννέα είναι έγγαμες και οι οκτώ άγαμες από εννέα συνολικά χώρες.

5. Παράγοντες που επιδρούν στην παρουσία της γυναίκας μετανάστριας στην πόλη του Ηρακλείου

Η επισήμανση αρκετών ερευνητών (ενδεικτικά βλ. Κασιμάτη, Μουσούρου 2007, σ. 19), ότι υπάρχει σημαντική συμμετοχή των γυναικών στα μεταναστευτικά ρεύματα προς την Ελλάδα, αποτυπώνεται και στην παρουσία των στην πόλη του Ηρακλείου.

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας, οι διαφοροποιήσεις των μεταναστευτικών ροών ανάμεσα στους άνδρες και στις γυναίκες των διαφορετικών εθνικοτήτων συνιστούν ένα σημαντικό δείκτη της έμφυλης ετερογένειας της μεταναστευτικής ροής στην πόλη. Για παράδειγμα στις χώρες της Βαλκανικής χερσονήσου, με εξαίρεση την Αλβανία όπου παρουσιάζεται το μικρότερο ποσοστό γυναικείας συμμετοχής (33,7%), ο γυναικείος μεταναστευτικός πληθυσμός είναι ιδιαίτερα αυξημένος. Στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, ο γυναικείος πληθυσμός σε αρκετές περιπτώσεις υπερέχει των ανδρών, όπως για παράδειγμα οι Ρωσίδες που υπερέχουν αισθητά των συμπατριωτών τους με 66,7%. Στον αντίποδα αυτών των τάσεων κατατάσσονται οι μουσουλμανικές χώρες, όπως η Συρία, η Αίγυπτος, το Ιράκ, το Πακιστάν κ.ά. στις οποίες καταγράφεται μια σχεδόν αποκλειστική ανδρική μεταναστευτική ροή. Ανάλογες διαφοροποιήσεις καταγράφονται και στον συνολικό μεταναστευτικό πληθυσμό της Ελλάδας, όπως αυτός αποτυπώνεται στην απογραφή του πληθυσμού του 2001⁵.

Τα αποτελέσματα της ποιοτικής έρευνας που ακολουθούν δίνουν τη δυνατότητα να γίνουν κατανοητές οι αιτίες των διαφοροποιήσεων των μεταναστευτικών ροών ανάμεσα στους άνδρες και στις γυναίκες των διαφορετικών εθνικοτήτων που μένουν στην πόλη.

Η γυναικεία παρουσία είναι σε αρκετές περιπτώσεις αποτέλεσμα προσωπικής απόφασης που έχει ως στόχο είτε την καλύτερη συνθη-

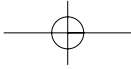
κών ζωής της είτε την οικονομική συνεισφορά στην οικογένεια που παρέμεινε στην πατρίδα. Όπως διαπιστώνεται παρακάτω, υπάρχουν διάφοροι παράγοντες που επιδρούν θετικά ή αρνητικά στην απόφαση της γυναίκας να μεταναστεύσει μόνη της χωρίς την ανδρική παρουσία.

Ένας από τους βασικούς θετικούς παράγοντες είναι η μεταναστευτική παράδοση της χώρας αποστολής. Για τον Canete (2001, σσ. 279-283), οι Φιλιππίνες είναι μία από αυτές τις χώρες που έχουν μεγάλη μεταναστευτική παράδοση και στην οποία η γυναικεία παρουσία έχει τη δική της ξεχωριστή σημασία. Είναι ενδεικτικό ότι περίπου το 75% των Φιλιππινέζων εργαζομένων στην Ελλάδα είναι γυναίκες. Η μαρτυρία της «Γιάννας», που κατάγεται από τις Φιλιππίνες, είναι χαρακτηριστική για το πώς κατανέμονται οι ρόλοι και οι υποχρεώσεις στη φιλιππινέζικη οικογένεια, επιδοκιμάζοντας στην περίπτωση της τη γυναικεία μετανάστευση:

...Ήμασταν τέσσερα αδέρφια, τρία αγόρια και εγώ. Εγώ είχα δουλειά τότε, ήμουν δασκάλα απλά χρειάστηκε να δουλέψω παραπάνω για κάποιες οικογενειακές ανάγκες. Ο πατέρας μου αρρώστησε και μπήκε στο νοσοκομείο και δεν μπορούσα να του πάρω τα φάρμακα, να πληρώσουμε τα νοσοκομεία. Σκέφτηκα, λόγω της ανάγκης του πατέρα μου, να φύγω (.). Τα αδέρφια μου ήταν μικρά και ο μεγάλος αδελφός ήταν παντρεμένος. Εγώ έφυγα απάντρευτη.... («Γιάννα»)

Η «Γιάννα», μιλώντας στον πρώτο ενικό «*χρειάστηκε να δουλέψω παραπάνω*», «*δεν μπορούσα να του πάρω τα φάρμακα*», προσωποποιεί τις ευθύνες απέναντι στον άρρωστο πατέρα της, δίνοντας την εικόνα ότι είναι το μοναδικό συγγενικό του πρόσωπο. Δεν είναι όμως έτσι. Πρόκειται για τη μοναδική κόρη μίας πολυμελούς οικογένειας, όπου οι ευθύνες της απέναντι στην οικογένεια την ωθούν στη μετανάστευση.

Η χειραφέτηση του γυναικείου φύλου είναι ένας άλλος παράγοντας που ενισχύει τη γυναικεία μετανάστευση. Οι γυναίκες που έχουν κοινοποιηθεί στο παρελθόν στο αξιακό πρότυπο των κομμουνιστικών κρατών, το οποίο πρόβαλε την ισότητα των δύο φύλων, παίρνουν την απόφαση να φύγουν από τις πατρίδες τους πολύ ευκολότερα. Ιδιαίτερα σε κάποιες περιπτώσεις, η γυναικεία μετανάστευση από πρώην κομμουνιστικές χώρες είναι αποτέλεσμα δυσκολιών επιβίωσης της μονογονεϊκής οικογένειας. Ανάλογη διαπίστωση προβάλλεται και σε έρευνα του Ψημμένου και Σκαμνάκη (2008, σ. 115), που επικεντρώνεται στην περίπτωση των γυναικών από την Ουκρανία και Αλβανία και στην οποία διαπιστώνεται ότι, στην πλειονότητά τους, οι γυναίκες από την Ουκρανία είναι δια-

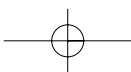
ζευγμένες ή χήρες και έχουν τον κύριο ρόλο της οικονομικής φροντίδας των παιδιών τους ή και των γονιών. Έτσι ακριβώς και η «Μαρίνα» υποστηρίζει ότι η μετανάστευση της μητέρα της στην Ελλάδα οφείλεται στα οικονομικά προβλήματα που προέκυψαν μετά το χωρισμό της:

...Ο μπαμπάς μου δεν μας πρόσφερε κάποια οικονομική βοήθεια, γι' αυτό και η μητέρα μου ζοριζότανε. Αν είχαμε τον μπαμπά μου, μπορεί και να μην είχαμε φύγει. Αν υπήρχε και ένας άνδρας που θα στήριζε την οικογένεια (...). Αυτή ήταν και μαμά και μπαμπάς. Έπρεπε να δουλέψει πολύ σκληρά... («Μαρίνα»)

Δεν είναι όμως μόνο μητέρες μονογονεικών οικογενειών αυτές που παίρνουν την απόφαση να μεταναστεύσουν μόνες τους. Από τη μεριά της η «Μαρία», που είναι έγγαμη και κατάγεται από τη Γεωργία, έχει εγκατασταθεί με τον άνδρα της δύο φορές στο Ηράκλειο. Την πρώτη φορά την πρωτοβουλία την πήρε ο σύζυγος. Όμως τη δεύτερη φορά οι ρόλοι αλλάζουν και η «Μαρία» ξεκινάει το ταξίδι μόνη της. Στην περίπτωση της το ανδρικό πρότυπο της μετανάστευσης δεν ισχύει, καθώς η ισότιμη θέση που έχει μέσα στην οικογένειά της, της δίνει το δικαίωμα να πάρει την πρωτοβουλία της δεύτερης μετανάστευσης. Αν και το ζευγάρι γνώριζε ήδη τις δυσκολίες που θα συναντήσουν στην Ελλάδα, χωρίς τα απαραίτητα έγγραφα παραμονής, ωστόσο είναι η σύζυγος που έρχεται πρώτη και μετά ακολούθησε ο άνδρας της με τα παιδιά.

...Όταν επιστρέψαμε στη Γεωργία ο άντρας μου δεν μπορούσε να βρει δουλειά. Δούλευα πάλι μόνο εγώ ως καθηγήτρια μουσικής, όμως τα χρήματα ήταν πολύ λίγα. Δεν μπορούσες να ζήσεις. Έτσι αποφάσισα να ξαναγυρίσω πίσω μόνο εγώ και μετά από λίγο να έρθει και η υπόλοιπη οικογένεια. Έτσι ήρθα εγώ, πήρα την άδεια παραμονής, έπειτα ήρθε ο άντρας μου με τα παιδιά και έτσι σιγά-σιγά πήραμε την άδεια όλοι... («Μαρία»)

Δεν εντάσσονται, όμως, όλα τα παραδείγματα στις περιπτώσεις γυναικών που αναλαμβάνουν την πρωτοβουλία ή την επιλογή να μεταναστεύσουν, γεγονός που αναφέρεται ως «θηλυκοποίηση της μετανάστευσης». Υπάρχουν άλλα παραδείγματα γυναικών που η μετανάστευση εξαρτάται άμεσα από την ανδρική επιλογή για μετακίνηση. Σε αυτή την περίπτωση οι γυναίκες μεταναστεύουν ακολουθώντας τις οικογένειές τους ή τους συζύγους. Το παράδειγμα της «Ντίνας» είναι χαρακτηριστι-

κό. Η ίδια δεν ήθελε να φύγει από το χωριό της στην Αλβανία. Όμως η απόφαση της μετανάστευσης, καθώς και ο ερχομός στη χώρα υποδοχής των γυναικείων μελών της οικογένειας, ήταν ανδρική υπόθεση. Μαζί με τη μητέρα της ακολούθησαν αναγκαστικά μετά από λίγο καιρό τον πατέρα και τον αδελφό στην Ελλάδα.

... Εγώ δεν το σκεφτόμουνα καν να έλθω στην Ελλάδα. Ήθελα πιο πολύ να μείνω στη χώρα μου, αλλά αναγκαστικά ήλθα. Μας πήρε ο πατέρας μου τηλέφωνο και μας είπε ότι «πρέπει και σεις να 'ρθείτε, δεν γίνεται να καθίσουμε εμείς οι δύο από εδώ και εσείς από εκεί». Έτσι, αρχίσαμε μία διαδικασία με τα χαρτιά και έτσι σιγά-σιγά ήλθαμε και εμείς. Εγώ όμως δεν ήθελα... («Ντίνα»)

Σε άλλες περιπτώσεις, όπως για παράδειγμα σε ανδροκρατούμενες κοινωνίες της Ασίας ή της Μέσης Ανατολής, η μετακίνηση της γυναίκας θεωρείται απαγορευτική. Το πολιτιστικό πρότυπο της χώρας αποστολής κάνει τη μετανάστευση μόνο ανδρική υπόθεση, δεσμεύοντας τη γυναίκα στον παραδοσιακό οικογενειακό της ρόλο, περιμένοντας την επιστροφή του πατέρα ή συζύγου. Επιπλέον, όση μεγαλύτερη είναι η πολιτισμική απόσταση ανάμεσα στη χώρα αποστολής και στη χώρα υποδοχής, τόσο δυσκολότερη γίνεται η προσαρμογή των γυναικών αυτών. Η «Βέτα» που κατάγεται από τη Συρία και ζει στο Ηράκλειο με το σύζυγο της αναφέρει τις δυσκολίες που θα συναντήσει μία γυναίκα, ερχόμενη από την πατρίδα της στην Ελλάδα:

Η γυναίκα της πατρίδας μου δεν μπορεί να ζήσει εδώ. Εδώ είναι τελείως διαφορετικά. Δεν μπορεί να ζήσει μόνη της εδώ χωρίς παρέα χωρίς άλλες γυναίκες. Πώς να ζήσει εδώ με την κελεμπία; Δεν μπορεί να πάει σε καφετέρια, στην θάλασσα, σε μπαρ. Γι' αυτό δεν φέρνουν οι άνδρες τις γυναίκες τους εδώ. Μία γυναίκα από την πατρίδα μου δεν μπορεί να κάτσει εδώ πάνω από 2 με 3 μήνες. Αν έχει παιδιά ίσως είναι ευκολότερο. Θα μείνει στο σπίτι με τα παιδιά της, να τα φροντίζει (.) να φτιάξει το φαγητό... («Βέτα»)

Σύμφωνα με τα παραπάνω παραδείγματα, η παρουσία της γυναίκας μετανάστριας στο Ηράκλειο προκύπτει μέσα από πολλές και διαφορετικές διαδικασίες, οι οποίες συντελούνται στον οικογενειακό της περίγυρο αλλά και στο ευρύτερο κοινωνικό και πολιτιστικό πλαίσιο των χωρών

αποστολής. Έτσι ερμηνεύεται το γεγονός της διαφοροποίησης των μεταναστευτικών ροών ανάμεσα στους άνδρες και στις γυναίκες των διαφορετικών εθνικοτήτων, όπως αυτές προκύπτουν από τα αποτελέσματα της ποσοτικής έρευνας. Σε κάθε περίπτωση, η μετανάστρια, είτε παίρνοντας μόνη της την απόφαση να μεταναστεύσει, αναζητώντας καλύτερες συνθήκες ζωής για την ίδια και την οικογένειά της είτε συνοδεύοντας τα άλλα μέλη της οικογένειας ή ακολουθώντας μετά από κάποιο χρονικό διάστημα τον άνδρα της, κάνει αισθητή την παρουσία της στην αγορά εργασίας αλλά και στην κοινωνική ζωή της πόλης.

6. Η ένταξη των μεταναστριών στην αγορά εργασίας της πόλης

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της ποσοτικής έρευνας η συντριπτική πλειοψηφία των μεταναστών που μένουν στην πόλη του Ηρακλείου ασκούν επαγγέλματα κυρίως χειρωνακτικά, τα οποία βρίσκονται στη βάση της κοινωνικής πυραμίδας. Το κατεξοχήν επάγγελμα του ανδρικού πληθυσμού είναι του «εργάτη/τεχνίτη» με 70% και ακολουθούν με πολύ μικρότερα ποσοστά κυρίως το επάγγελμα του εργαζόμενου στην «παροχή υπηρεσιών» με 11% και του αγροτοεργάτη με 8,8%. Αντιθέτως στις γυναίκες υπερέχουν οι εργαζόμενες «στην παροχή υπηρεσιών» με 65,1% και ακολουθούν οι αγροτοεργάτριες με 11% και οι «εργάτριες/τεχνίτριες» με 10,1%. Παρόμοια αποτελέσματα παρουσιάζουν και άλλες έρευνες, όπως για παράδειγμα οι Έρευνες Εργατικού Δυναμικού της ΕΣΥΕ για το 1998 και το 2001⁶, καθώς και έρευνα της Καβουνίδη (2003, σσ. 60-68).

Στις γυναίκες, στην κατηγορία «παροχή υπηρεσιών» υπερέχουν οι καθαρίστριες με ποσοστό 26,6% επί του συνόλου των εργαζομένων γυναικών και ακολουθούν οι οικιακοί βοηθοί (11,9%), οι σερβιτόρες (9,2%) και οι γυναίκες που φροντίζουν ηλικιωμένους (7,3%). Στην κατηγορία των «αγροτικών δραστηριοτήτων» πρόκειται για αγροτοεργάτριες. Από τις «εργάτριες/τεχνίτριες» του δείγματος οι 6 στις 11 γυναίκες είναι μοδίστρες και οι υπόλοιπες ανειδίκευτες εργάτριες.

Οι γυναίκες εργασιακές διαδρομές, όπως καταγράφονται στην ποιοτική έρευνα, παρουσιάζουν ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Οι μετανάστριες, στην πλειοψηφία τους, δεν μπορούν να αξιοποιήσουν τις εκπαιδευτικές τους γνώσεις και τις επαγγελματικές τους εμπειρίες. Η αγορά

εργασίας τις τοποθετεί κατά κύριο λόγο σε συγκεκριμένες κατώτερες θέσεις εργασίας που αποκλίνουν από τις επαγγελματικές τους δεξιότητες και τα προσόντα τους. Αντιμετωπίζουν σημαντικές δυσκολίες που σχετίζονται με τις συνθήκες εργασίας, με την οικονομική εκμετάλλευση αλλά και με τις ελάχιστες ευκαιρίες που προσφέρονται για επαγγελματική καταξίωση και κοινωνική ανέλιξη.

Η «Νίκη» ανήκει στην κατηγορία των μεταναστριών που έχουν σημαντικό εκπαιδευτικό και επαγγελματικό κεφάλαιο και οι οποίες ασχολούνται σε χαμηλού κοινωνικού κύρους εργασίες. Άφησε το υψηλού κύρους επάγγελμά της (φιλόλογος-μεταφράστρια) και ήλθε στο Ηράκλειο σχεδιάζοντας να μείνει δύο χρόνια. Με τα χρήματα που θα εξοικονομούσε θα αγόραζε το δικό της σπίτι στη Γεωργία. Παρακάτω περιγράφει, με συναισθηματική φόρτιση, τις εργασιακές της διαδρομές στο Ηράκλειο και τις δυσκολίες που συνάντησε.

Υπάρχει μεγάλη εκμετάλλευση. Αυτό δεν το άντεχα και πολλές φορές έκλαιγα. Η πρώτη δουλειά ήταν στην Χερσόνησο. Δούλεψα σε ένα κατάστημα τουριστικών ειδών. Δεν άντεχα την ορθοστασία 12 ώρες την ημέρα. Ήταν φοβερό! Μετά έκανα πολλές δουλειές. Πρόσεχα γιαγιάδες, καθάριζα σπίτια... («Νίκη»)

Τελικά, η οικονομική εκμετάλλευση, οι κακές συνθήκες εργασίας και, κυρίως, η αδυναμία να βρει κάποια εργασία που να αντιστοιχεί στα προσόντα της την οδήγησαν να επιστρέψει στη Γεωργία, χωρίς να υλοποιήσει το σχέδιό της. Το οικονομικό αδιέξοδο που αντιμετώπισε για δεύτερη φορά στη χώρα καταγωγής της την ανάγκασε να επιστρέψει και πάλι στο Ηράκλειο.

Πριν 2 χρόνια επέστρεψα στη Γεωργία. Ήθελα να φύγω από δω. Ο λόγος ήταν ότι δεν έβρισκα την κατάλληλη δουλειά. Δεν ήθελα να μείνω οικιακή βοηθός. Ήθελα να κάμω κάτι σχετικό με τη μόρφωσή μου. Έμεινα 2 μήνες στη Γεωργία, βρήκα δουλειά εκεί, αλλά δεν με πλήρωναν. Δεν άντεξα και ξαναγύρισα πίσω. Τουλάχιστον, είχα την άδεια παραμονής και πρόλαβα και την ανανέωσα. Τώρα δουλεύω σε καφετέριες... («Νίκη»)

Η «Νίκη» έχει υποστεί μία επιδείνωση της επαγγελματικής της θέσης, εξαιτίας της απόφασής της να μεταναστεύσει. Διαπιστώνει ότι δεν μπορεί να πραγματοποιήσει τα όνειρά της στην Ελλάδα, αλλά και η επιστρο-

φή της στη χώρα καταγωγής δεν είναι λύση. Αυτή η οικονομική και επαγγελματική ανασφάλεια που βιώνει, καθώς και η αβεβαιότητα που νοιώθει για το μέλλον της, έχουν επηρεάσει σημαντικά την προσωπική της ζωή και τα σχέδια της. Παρακάτω η ίδια ομολογεί:

...Δεν μπορώ να το φανταστώ το μέλλον. Δεν ξέρω τι θα μου ξημερώσει. Δεν έχω σιγουριά στη ζωή μου. Δεν έχω το σπίτι μου. Το σπίτι μου δίνει σιγουριά. Το φανταζόμουν πάντα στη Γεωργία. Τώρα δεν ξέρω. Είμαι τελείως μπερδεμένη.

- Σκέφτεσαι να γυρίσεις στη Γεωργία;
- *Τι να κάνω στη Γεωργία. Δεν υπάρχει μέλλον. Και το σπίτι που θέλω να αγοράσω και αυτό είναι τώρα πολύ ακριβό...* («Νίκη»)

Η «Νίκη» ανήκει σε αυτή την κατηγορία των μεταναστριών που τις χαρακτηρίζει, όπως σημειώνει η Βασιλικού (2007, σ. 145), «η τρωτότητα της καθημερινότητας». Αυτή η τρωτότητα, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει στην έρευνά της, «αναδύεται από τις αντιξοότητες και τις εφήμερες συνθήκες ζωής των μεταναστριών και σηματοδοτείται με την κατάθλιψη, τη μοναξιά, την κούραση ή την ανία, την εργασία χωρίς κοινωνική αναγνώριση».

Αντιθέτως, η «Μαρίνα» τελειώνοντας τις τουριστικές σπουδές της στη Βουλγαρία, ήλθε στη Ελλάδα με την ελπίδα να βρει εργασία στον τομέα της. Στην αρχή, όπως η ίδια περιγράφει στη συνέντευξή της, έπλενε πιάτα σε εστιατόριο, πρόσεχε μία ηλικιωμένη κυρία και μετά δούλεψε σε ένα μαγαζί με είδη λαϊκής τέχνης. Αργότερα, εκμεταλλεύτηκε τις ευκαιρίες που προσέφερε ο ξενοδοχειακός τομέας και αξιοποίησε το εκπαιδευτικό της κεφάλαιο. Σε αντίθεση με τη «Νίκη», φαίνεται να διαγράφει τα πρώτα βήματα μίας ανοδικής επαγγελματικής κινητικότητας. Επιπλέον, προσπάθησε να αξιοποιήσει όσο το δυνατόν καλύτερα τον ελεύθερό της χρόνο, καθώς και τα πλεονεκτήματα που προσέφερε ο επαγγελματικός της κλάδος. Της αρέσει να ταξιδεύει, να γνωρίζει διάφορα μέρη και όποτε της δίνεται η ευκαιρία το πραγματοποιεί μαζί με τη μητέρα της. Στη συνέντευξή της ομολογεί ότι αυτές οι στιγμές ήταν οι ομορφότερες στιγμές της στην Ελλάδα.

...Όταν τελείωσα τη σαιζόν μία φορά σε ένα ξενοδοχείο που ήμουνα στη ρεσεψιόν, δούλεψε και η μαμά τότε στα ξενοδοχεία, είχαμε το δικαίωμα να διαλέξουμε να πάμε κάπου διακοπές και τα έξοδα τα πλήρωνε το ΤΑΞΥ και εμείς βάζαμε μία μικρή συμμετοχή. Τότε

επήγαμε διακοπές στο Λουτράκι μαζί με τη μαμά και περάσαμε πάρα πολύ ωραία. Άλλη ευχάριστη στιγμή ήταν όταν πήγαμε στην Σαντορίνη. Αυτό μου αρέσει εμένα να κάνω. Μου αρέσει να ταξιδεύω. Όποτε μπορώ με τη μαμά το κάνουμε... («Μαρίνα»)

Αν και η «Μαρίνα» φαίνεται να πετυχαίνει τους εργασιακούς της στόχους στο Ηράκλειο, ωστόσο η ίδια δεν είναι ικανοποιημένη. Συναντά τα ίδια εργασιακά προβλήματα, όπως οι μετανάστριες που εργάζονται σε θέσεις κατώτερου κοινωνικού κύρους. Με έντονο ύφος εξηγεί τους λόγους της δυσαρέσκειάς της:

...Όμως πολλές φορές είχα κλείσει δουλειές για το καλοκαίρι και (...) σου λένε ψέματα οι ξενοδόχοι. Δυστυχώς έχω πολύ κακή γνώμη για τους ξενοδόχους. Υπάρχουν βέβαια πολλοί λίγοι που είναι τίμιοι άνθρωποι, αλλά πρέπει να τους ψάξεις με φακό. Οι περισσότεροι είναι, συγγνώμη που το λέω, είναι άτιμοι. Έχω απογοητευτεί από τα ξενοδοχεία, γιατί μου έτυχε έτσι 3-4 φορές και να μη θέλουν να με πληρώσουν, διάφορα τέτοια. Είπα, αυτοί οι άνθρωποι λένε ψέματα. Και πάντα προσπαθούν να σου κόψουνε από όπου μπορούνε. Να μη σου δώσουν τα δώρα, να μη σου βάλουν όλα τα ένσημα και να σου κόψουν από το μισθό. Είναι κακή ράτσα δυστυχώς. («Μαρίνα»)

Λόγω αυτών των δυσκολιών η «Μαρίνα» σκέφτεται, τελικά, να αφήσει τον ξενοδοχειακό τομέα. Η εργασιακή απασχόληση στο αντικείμενο σπουδών της, καθώς και η ανοδική επαγγελματική κινητικότητα που μπορεί να της προσφέρει ο τουριστικός τομέας μοιάζουν δύσκολο να πραγματοποιηθούν. Έτσι, προσανατολίζεται να ασχοληθεί με τη φροντίδα μικρών παιδιών, ελπίζοντας να βρει την εργασιακή σταθερότητα θυσιάζοντας την επαγγελματική της ανέλιξη. Παρακάτω υποστηρίζει τα εξής:

Δεν μου αρέσει να αλλάζω δουλειές, όμως δεν έχει τύχει να βρω μία δουλειά που να πω ότι είμαι τυχερή που τη βρήκα. Όσο κυνηγάω τη σταθερότητα, δυστυχώς τόσο μου φεύγει. Τώρα ψάχνω δουλειά με παιδάκια. Το καλοκαίρι θα δω τι θα κάνω... («Μαρίνα»)

Η «Βούλα» είναι μία εντελώς ξεχωριστή περίπτωση. Διαφοροποιείται από όλες τις προηγούμενες περιπτώσεις, καθώς η εργασιακή και κοινωνική της τροχιά δεν εντάσσεται στο αρχέτυπο του μισθωτού εργαζόμενου. Μαζί με το σύζυγό της έχουν δραστηριοποιηθεί σε μία επαγγελμα-

τική δραστηριότητα που έχει τα χαρακτηριστικά της «διεθνικής επιχείρησης». Ήρθε στην Αθήνα το 1983 από τις Φιλιππίνες με πρόσκληση εργασίας για να εργαστεί ως ιδιωτική νοσοκόμα, αλλά αναγκάστηκε να φύγει από το σπίτι που δούλευε καθώς ο εργοδότης της δεν σέβονταν τους όρους του συμβολαίου. Σε σύντομο χρονικό διάστημα μαζί με τον Κινέζο σύζυγο της, ο οποίος δούλευε ως μάγειρας σε κινέζικο εστιατόριο στην Αθήνα, αποφάσισαν να ανοίξουν τη δική τους επιχείρηση στη Χερσόνησο Ηρακλείου.

Το άνοιγμα ενός κινέζικου εστιατορίου απαιτούσε εξοπλισμό, διάφορα αναλώσιμα είδη και τρόφιμα, τα οποία δεν υπήρχαν στην Ελλάδα και έπρεπε να αγοράζονται από τη χώρα καταγωγής. Έτσι η οικονομική δραστηριότητα της επιχείρησής τους διαπέρασε τα όρια της χώρας υποδοχής, καθώς ο σύζυγός της πήγε αρκετές φορές στο Χόνγκ-Κονγκ για να αγοράσει ό,τι ήταν αναγκαίο για τη λειτουργία του εστιατορίου, να οργανώσει την ομαλή τροφοδοσία του και, βεβαίως, να επιλέξει το εξειδικευμένο προσωπικό που θα τον βοηθούσε στην κουζίνα. Η οικονομική δραστηριότητα της «διεθνικής επιχείρησης», όπως τονίζει ο Portes και οι συνεργάτες του (2002, p. 66) «επιβάλλει μετακινήσεις στο εξωτερικό καθώς η επιχειρηματική επιτυχία εξαρτάται από τις επαφές και τους συνεργάτες που βρίσκονται στη χώρα καταγωγής». Παρακάτω η «Βούλα» διηγείται τα πρώτα βήματα για το ξεκίνημα του εστιατορίου τους.

Εδώ τότε δεν υπήρχε τίποτα. Ο άνδρας μου πήγε στο Χόνγκ-Κονγκ για να αγοράσει τον εξοπλισμό. Αγόρασε τα φώτα, τα πιάτα, τα ξυλάκια, τα πάντα τα πάντα για το κινέζικο εστιατόριο. Τις σάλτσες, τα μπαχαρικά, τα μαύρα μανιτάρια. Τότε αυτός έκαμε ενάμισι μήνα για τα ψώνια, εγώ ήμουν εδώ και φτιάχναμε το μαγαζί. Τα πρώτα χρόνια ήταν δύσκολη εποχή. Πήγε αρκετές φορές για να φέρει εμπόρευμα (...). Έφερε στην αρχή κάποιους φίλους του από το Χόνγκ-Κονγκ για να μαγειρεύουν μαζί του. Ευτυχώς αυτοί δεν χρειαζόταν χαρτιά, γιατί είχαν βρετανικά διαβατήρια. Μετά ήλθε ο αδελφός μου, η αδελφή μου, η ξαδέλφη μου. Όλοι τους ήλθαν με πρόσκληση, νόμιμα και ο άνδρας μου τους έμαθε τη δουλειά... («Βούλα»)

Ο Portes και οι συνεργάτες του (2002, p. 66) αναγνωρίζουν ότι «το ανθρώπινο κεφάλαιο παίζει σημαντικό ρόλο στη διεθνή επιχείρηση καθώς η επιχειρηματικότητα αυτού του είδους εγκλείει ένα μεγάλο ρίσκο». Για το λόγο αυτό ο σύζυγος της «Βούλας» επέλεξε έμπιστους συνεργάτες από το στενό φιλικό του περιβάλλον. Επιπλέον, στο πλαίσιο της οικογε-

νειακής αλληλεγγύης, προσφέρθηκε η δυνατότητα εργασίας και σε άλλα μέλη της οικογένειας, τα οποία προσκλήθηκαν να έλθουν στην Ελλάδα, ως νόμιμοι μετανάστες. Παρατηρείται, λοιπόν, η λειτουργία της οικογενειακής επιχείρησης της «Βούλας» να βασίζεται, τουλάχιστον στα πρώτα της βήματα, αφενός στα ισχυρά κοινωνικά δίκτυα του συζύγου της με τη χώρα καταγωγής και, αφετέρου, σε μέλη της οικογένειας της τα οποία στελέχωσαν την επιχείρησή τους.

Τα πρώτα χρόνια η πελατεία του εστιατορίου ήταν, κυρίως, οι τουρίστες. Όμως το εστιατόριο της «Βούλας» απέκτησε καλή φήμη και σιγά σιγά η πελατεία του διευρύνθηκε. Η ίδια αναφέρει:

Την πρώτη χρονιά η πελατεία μας ήταν μόνο τουρίστες. Μετά σιγά σιγά ακούγανε οι Έλληνες από τους τουρίστες ότι αυτό το κινέζικο είναι καλό και άρχισαν να έρχονται και οι Έλληνες ... («Βούλα»)

Αρκετά σύντομα η επαγγελματική δραστηριότητα της «Βούλας» και του συζύγου της διευρύνθηκε σε μία σειρά εστιατορίων στην ευρύτερη περιοχή της Χερσονήσου αλλά και στην πόλη του Ηρακλείου. Ταυτόχρονα, η «Βούλα» από μόνη της επεκτάθηκε και σε άλλο τομέα της οικονομίας, ανοίγοντας στο Ηράκλειο το δικό της μαγαζί ρούχων. Για να λειτουργήσει το νέο της μαγαζί βασίστηκε στην εμπειρία των εστιατορίων. Έτσι, λοιπόν, στελέχωσε και πάλι το μαγαζί της με ένα συγγενικό της πρόσωπο που ήλθε από τη χώρα καταγωγής και απευθύνθηκε εκ νέου στην αγορά του Χόνγκ-Κονγκ, για να προμηθευτεί το εμπόρευμα. Η επιχειρηματική ευκαιρία, που δημιουργήθηκε με την προσέλευση των φτηνών κινέζικων ρούχων στην ευρωπαϊκή αγορά, την προσανατόλισε στην εισαγωγή αυτού του εμπορεύματος στο Ηράκλειο. Στην αρχή ταξίδευε στην Ιταλία για να εισάγει το προϊόν και αργότερα συνεργάστηκε με μία ελληνική εισαγωγική εταιρεία. Παρατηρείται, ότι η ανάπτυξη του διεθνούς εμπορίου και των τεχνολογιών διευκολύνουν το «διεθνικό επιχειρηματία» και τον απαλλάσσουν από τις συχνές μετακινήσεις του στο εξωτερικό. Ιδιαίτερα, όταν η χώρα καταγωγής είναι τόσο μακριά, όπως συμβαίνει στην περίπτωση της «Βούλας» και του συζύγου της, οι συχνές μετακινήσεις έχουν και υψηλό οικονομικό κόστος.

...Μετά ήλθαν τα κινέζικα προϊόντα και ήταν καλύτερα τα πράγματα, γιατί ο κόσμος άρχισε να κοιτάζει το πορτοφόλι του. Τότε πήγα να στην Ιταλία μόνη μου και έφερα το εμπόρευμα. Τώρα, για να μη πηγαίνω εγώ στην Ιταλία, να μένω στο ξενοδοχείο τώσες μέρες, συ-

νεργάζομαι με εταιρείες στην Αθήνα που φέρνουν το εμπόρευμα από απέξω. Πληρώνεις τιμολόγιο, αγοράζεις τα πράγματα και μου έρχονται. Έτσι, δεν πληρώνω έξοδα να πάω και να μείνω όπως στην Ιταλία.

– Πώς το έμαθες για την Ιταλία;
– *Εύκολο είναι. Μπαίνοντας στο internet πολλά μπορείς να μάθεις. Πώς να φέρεις πράγματα από Κίνα, από παντού. Μπορείς να τα βρεις μόνος σου. Από εκεί πήρα την ιδέα... («Βούλα»)*

Σύμφωνα με τη διεθνή εμπειρία, η «διεθνική επιχειρηματικότητα» είναι η πιο επικερδής από κάθε άλλη δραστηριότητα μισθωτού εργαζόμενου, ωστόσο αντιπροσωπεύει ένα μικρό αριθμό του συνολικού μεταναστευτικού πληθυσμού, (Portes, Haller, Guarnizo, 2002, p. 72). Είναι σαφές ότι η οικογένεια της «Βούλας» ανήκει σε αυτή την κατηγορία μεταναστών, η οποία θα μπορούσε κάποιος να ισχυριστεί ότι ανήκει στην «ελίτ» του μεταναστευτικού πληθυσμού της πόλης του Ηρακλείου. Ο κύκλος εργασιών των επιχειρήσεών τους είναι αρκετά μεγάλος, δημιουργώντας νέες θέσεις εργασίας, όχι μόνο για τα μέλη της οικογένειάς της αλλά και για τους ντόπιους εργαζόμενους. Έτσι στην περίπτωση, της τα οφέλη από την μετανάστευση είναι αδιαμφισβήτητα. Η επιχειρηματική δραστηριότητα που ανέπτυξε έχει ως αποτέλεσμα μία ανοδική κοινωνική κινητικότητα στην πόλη του Ηρακλείου.

Όμως, παρά το ενδιαφέρον που παρουσιάζει η διεθνική οικονομική δραστηριότητα, είναι γεγονός ότι αποτελεί εξαίρεση, καθώς μόνο μία μικρή μειοψηφία μεταναστών μπορεί να διατηρήσει ιδιαίτερα τακτικές και διαρκείς σχέσεις με τη χώρα προέλευσης. Η κινητικότητα, η ανάπτυξη και διατήρηση διεθνικών δικτύων απαιτούν πόρους που δεν είναι διαθέσιμοι από όλα τα άτομα. (Καραγιάννης 2006, σ. 27). Έτσι, δεν θα πρέπει να δοθεί η εσφαλμένη εντύπωση ότι οι μετανάστριες της πόλης του Ηρακλείου έχουν τη δυνατότητα να αναπτύξουν μία παρόμοια δραστηριότητα. Κυρίως, η αγορά εργασίας τις τοποθετεί όπως ακριβώς και το ανδρικό εργατικό δυναμικό κατά κύριο λόγο σε κατώτερες θέσεις εργασίας, χωρίς να ενδιαφέρεται για τα προσόντα τους. Οι συνθήκες εργασίας, η οικονομική εκμετάλλευση, αλλά και οι ελάχιστες εργασιακές ευκαιρίες είναι τα μεγαλύτερα προβλήματα που αντιμετωπίζουν.

7. Συμπεράσματα

Το πρώτο βασικό στοιχείο που αναδεικνύεται από την επεξεργασία των δεδομένων είναι ότι η γυναικεία μετανάστευση στο Ηράκλειο έχει τη δική της ξεχωριστή σημασία και καταλαμβάνει μία ισότιμη θέση με αυτή των ανδρών. Η γυναικεία παρουσία δεν καταγράφεται μόνο ως συμπληρωματική της ανδρικής μετανάστευσης στο πλαίσιο της οικογενειακής συνένωσης.

Η έντονη υπεροχή των γυναικών από τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης είναι αποτέλεσμα της θέσης και του ρόλου που έχει το γυναικείο φύλο στις κοινωνίες αυτές. Όπως διαπιστώνεται από τις συνεντεύξεις που παρουσιάστηκαν παραπάνω, οι γυναίκες των χωρών αυτών είναι πρόθυμες να μεταναστεύσουν για να εργαστούν, όχι μόνο στις περιπτώσεις που είναι άγαμες ή είναι αρχηγοί μονογονεϊκών οικογενειών. Το παράδειγμα της «Μαρίας» καταδεικνύει ότι η ισότιμη θέση που έχει μέσα στην οικογένειά της, της δίνει το δικαίωμα να αναπτύξει πρωτοβουλίες και να μεταναστεύσει πρώτα η ίδια στην Ελλάδα και να την ακολουθήσουν αργότερα ο άνδρας με τα παιδιά της.

Στον αντίποδα αυτής της κατηγορίας βρίσκονται οι γυναίκες που κατ'άγονται από τις χώρες της Ινδοπακιστανικής χερσονήσου, από Αραβικές και, γενικότερα, από μουσουλμανικές χώρες. Όπως επιβεβαιώνουν και τα αποτελέσματα της απογραφής του 2001⁷, οι γυναικείες μεταναστευτικές ροές από τις χώρες αυτές είναι σχεδόν μηδενικές. Το πολιτιστικό πρότυπο αυτών των χωρών δεσμεύει τις γυναίκες σε ένα παραδοσιακό οικογενειακό ρόλο, αποτρέποντάς τις να μετακινηθούν σε μίαν άλλη χώρα. Ένα επιπλέον στοιχείο που προκύπτει από την επεξεργασία των δεδομένων της έρευνας είναι ότι οι γυναίκες από τις χώρες αυτές δύσκολα θα μπορούσαν να εγκλιματιστούν σε ένα διαφορετικό πολιτισμικό περιβάλλον, χωρίς να τεθεί υπό αμφισβήτηση το γυναικείο πρότυπο συμπεριφοράς των χωρών τους.

Η τρίτη κατηγορία γυναικών είναι αυτή που ακολουθεί, μετά από κάποιο χρονικό διάστημα, την οικογένειά της στη χώρα υποδοχής. Πρόκειται σε μεγάλο βαθμό για γυναίκες αλβανικής καταγωγής, οι οποίες είναι έγγαμες και ο λόγος μετανάστευσής τους οφείλεται, κυρίως, στην οικογενειακή συνένωση. Στη συνέντευξή της η «Ντίνα» τονίζει ότι, αν και η ίδια δεν ήθελε να μεταναστεύσει, η απόφαση να έρθει στην Ελλάδα μαζί με τη μητέρα της πάρθηκε από τον πατέρα της, ο οποίος ήταν ήδη εδώ και ήθελε όλα τα μέλη της οικογένειάς του να εγκατασταθούν μαζί του στη χώρα υποδοχής.

Όσον αφορά την ένταξή τους στην αγορά εργασίας της πόλης, στη μεγάλη του πλειοψηφία το γυναικείο εργατικό δυναμικό συναντά αρκετές δυσκολίες. Η ενδιαφέρουσα περίπτωση της «Βούλας», η οποία ως «διεθνικός επιχειρηματίας» ανήκει στην «ελίτ» του μεταναστευτικού πληθυσμού της πόλης, αποτελεί μία εξαίρεση για τα δεδομένα της πόλης. Η συγκεκριμένη μετανάστρια μαζί με τον σύζυγο της είχαν τη δυνατότητα να αξιοποιήσουν τις ευκαιρίες που προσφέρει η τουριστική ανάπτυξη της περιοχής του Ηρακλείου και μέσω της ενεργοποίησης των σχέσεων τους με τη χώρα προέλευσης και με την ανάπτυξη των διεθνικών δικτύων τους, κατάφεραν να έχουν μία σημαντική οικονομική ανέλιξη. Όμως, η μεγάλη πλειοψηφία του εργατικού μεταναστευτικού πληθυσμού, όπως διαπιστώθηκε και στην ποσοτική έρευνα, ασκεί ένα επάγγελμα χαμηλού κοινωνικού κύρους, κατά βάση χειρωνακτικό, και παραμένει στα χαμηλά στρώματα της πόλης. Όπως συμβαίνει με το ανδρικό εργατικό δυναμικό έτσι και με τις μετανάστριες, η αγορά εργασίας δεν αξιοποιεί τα επαγγελματικά τους προσόντα, τις γνώσεις και την εργασιακή τους εμπειρία. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα και άλλων ερευνών (Κασιμάτη 2003, σ. 167, Βασιλικού 2007, σσ. 149-152), παρατηρείται ότι συχνά τα επαγγέλματα που ασκούν στην Ελλάδα οι μετανάστριες είναι χαμηλότερα από τα αντίστοιχα που ασκούσαν στις χώρες τους.

Στις λιγοστές περιπτώσεις, όπου καταγράφεται μία επαγγελματική ανέλιξη και αξιοποίηση του επαγγελματικού κεφαλαίου, συχνά δεν διακρίνεται μία σταθερότητα καθώς οι μετανάστριες συναντούν αρκετά εργασιακά προβλήματα. Ιδιαίτερα οι γυναίκες, που προέρχονται από τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, μπορεί να έχουν μία μεγαλύτερη απορρόφηση στον τουριστικό τομέα σε σύγκριση με τις άλλες εθνικότητες, ωστόσο το επαγγελματικό κεφάλαιο και η εργασιακή εμπειρία που διαθέτουν από την πατρίδα τους δεν τις υποβοηθά σημαντικά στην επαγγελματική τους ανέλιξη. Αντιθέτως, παρατηρείται σε αρκετές περιπτώσεις ότι όσο μεγαλύτερο επαγγελματικό κεφάλαιο διαθέτει μία μετανάστρια τόσο δυσκολότερα αποδέχεται μία ανειδίκευτη, χαμηλού κύρους θέση εργασίας, άρα τόσο περισσότερο επιρρεπής είναι στην ανεργία.

Τέλος, τα αποτελέσματα της έρευνας απαντούν και σε ένα άλλο σημαντικό ερώτημα: γιατί οι μετανάστριες που έχουν υποστεί μία επιδείνωση της κοινωνικής τους θέσης σε σύγκριση με τη θέση που είχαν στην πατρίδα τους παραμένουν στο Ηράκλειο και δεν επιστρέφουν στη χώρα καταγωγής. Στην περίπτωση της «Νίκης» παρατηρείται ότι η επιδείνωση της επαγγελματικής της κατάστασης και το χαμηλό ημερομίσθιο, την οδήγησαν να επιστρέψει στην χώρα καταγωγής. Όμως, η επιστροφή

στην πατρίδα της επιβεβαίωσε για ακόμη μία φορά το οικονομικό της αδιέξοδο. Τελικά, με την εκ νέου μετανάστευσή της στο Ηράκλειο προτίμησε την εργασιακή της υποβάθμιση από την ανεργία στη χώρα προέλευσης.

Σύμφωνα λοιπόν με τα παραπάνω, διαφαίνεται ότι η οικονομική υποβάθμιση όπως και οι δυσμενείς συνθήκες που επικρατούν στην αγορά εργασίας της χώρας υποδοχής, δεν είναι οι μόνες ικανές συνθήκες που θα οδηγήσουν τους μετανάστες/στρίες στην ακύρωση του μεταναστευτικού τους σχεδίου και στην επιστροφή τους στη χώρα καταγωγής. Η παραμονή στη χώρα υποδοχής συνδέεται επίσης με προσωπικούς παράγοντες (προσδοκίες, οικογένεια, κ.τ.λ.) αλλά και με τις συνθήκες που επικρατούν στην πατρίδα τους.

Σημειώσεις

1. Για την αποτύπωση της γυναίκας μετανάστριας στην Ελλάδα ενδεικτικά βλ. Τριανταφυλλίδου (2010, σσ. 57-96).
2. Περιφέρεια Κρήτης, «Αριθμός αλλοδαπών με άδεια παραμονής στο Δήμο Ηρακλείου το 2006», Ηράκλειο, Στοιχεία της Διεύθυνσης Αλλοδαπών.
3. Για τη γυναικεία οικονομική δραστηριότητα και επαγγελματική δημιουργικότητα στο πλαίσιο της γαλλικής οικονομίας ενδεικτικά βλ. Hukum, Le Saout (2002). Επίσης για τα χαρακτηριστικά της γυναικείας επαγγελματικής δραστηριότητας στην Ελβετία ενδεικτικά βλ. Wanner, Gabadinho, Ferrari (2003, p. 13).
4. Σχετικά βλ. Tarrus (1992), M. Peraldi (sous la direction), (2002).
5. Βλ. Ε.Σ.Υ.Ε., Αποτελέσματα Απογραφής 2001, στο Έμκε-Πουλοπούλου (2007, σσ. 210-214).
6. Ε.Σ.Υ.Ε., Έρευνες Εργατικού Δυναμικού 1998,2001, στο Λιανού (2003, σσ. 32-36).
7. Σχετικά βλ. Baldwin-Edwards, Κυριάκου, Κακαλικά, και Κάτσιος (2004, σ. 6), Έμκε-Πουλοπούλου (2007, σσ. 210-214).

Βιβλιογραφία

- Βαΐου Ν., Στρατηγάκη Μ. (επιμ.), *Το φύλο της μετανάστευσης*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2008.
- Baldwin-Edwards M., Κυριάκου Ι., Κακαλικά Π., και Κάτσιος Γ., *Στατιστικά δεδομένα για τους μετανάστες στην Ελλάδα: Αναλυτική μελέτη για τα διαθέσιμα στοιχεία και προτάσεις για τη συμμόρφωση με τα standards της Ευρωπαϊκής Ένωση*, Μεσογειακό Παρατηρητήριο Μετανάστευσης, Ι.Α.Π.Α.Δ. Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2004. (διαθέσιμο στην ιστοσελίδα http://www.imepo.gr/ClientFiles/documents/IMEPO_Report_Greek_revised_Final1.pdf, ημερομηνία επίσκεψης 25 Απριλίου 2009).
- Βασιλικού Κ., *Γυναικεία μετανάστευση και ανθρώπινα δικαιώματα. Μια βιογραφική έρευνα για τις οικιακές βοηθούς από τα Βαλκάνια και την Ανατολική Ευρώπη*, Ακαδημία Αθηνών, Γραφείο Διεθνών και Συνταγματικών Θεσμών, Αθήνα, 2007.
- Canete L. Y., «Η Φιλιππινέζικη κοινότητα στην Ελλάδα στο τέλος του 20ου αιώνα», στο Μαρβάκης Αθ., Παρσανόγλου Δ., και Παύλου Μ. (επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα*, Ελληνικά γράμματα, Αθήνα, 2001, σσ. 277-304.
- Έμκε-Πουλοπούλου Η., *Η μεταναστευτική πρόκληση*, Παπαζήσης, Αθήνα, 2007.
- Ε.Σ.Υ.Ε., *Απογραφή Πληθυσμού 2001, Μόνιμος πληθυσμός κατά υπηκοότητα και φύλο. Σύνολο Ελλάδος, Νομοί και Δήμοι*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα, 2003.
- Green L. N., *Οι δρόμοι της μετανάστευσης, Σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις*, Σαββάλας, Αθήνα, 2004.
- Hukum P., Le Saout D., “Les femmes migrantes et la creation d’activiti ”, *Revue Migration Etudes*, Janvier No 104, 2002, (διαθέσιμο στην ιστοσελίδα, http://www.pseau.org/outils/ouvrages/cnhi_migrationsetudes104_femmes_migrates.pdf, ημερομηνία επίσκεψης 7 Σεπτεμβρίου 2010).
- Καβουνίδη Τ., *Έρευνα για την οικονομική και κοινωνική ένταξη των μεταναστών*, Παρατηρητήριο Απασχόλησης Ερευνητική-Πληροφορική, Αθήνα, 2003. (διαθέσιμο στην ιστοσελίδα <http://www.paep.org.gr/mod/fileman/files/erevna.pdf>, ημερομηνία επίσκεψης 20 Δεκεμβρίου 2008).
- Καμπούρη Ν., Λαφαζάνη Ο., «Το σπίτι στη Βουλγαρία, η συλλογή με παπούτσια στην Ελλάδα: Δια-εθνικές διαδρομές, μετανάστευση και φύλο», στο Βαΐου Ν., Στρατηγάκη Μ. (επιμ.), *Το φύλο της μετανάστευσης*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2008, σσ. 39-66.

- Καραγιάννης Β., «Μετανάστευση-διεθνικότητα-κινητικότητα: Παρατηρήσεις πάνω στην έρευνα της διεθνικής μετανάστευσης», Σύγχρονα Θέματα, τεύχος 92 (Τεύχος-αφιέρωμα στις Σύγχρονες Θεωρήσεις του Μεταναστευτικού Φαινομένου), 2006, σσ. 23-30.
- Κασιμάτη Κ., «Γυναικεία μετανάστευση από Αλβανία και Πολωνία – Απασχολήσεις και διαφορετικότητες», στο Κασιμάτη Κ. (επιμ.), *Πολιτικές Μετανάστευσης και Στρατηγικές Ένταξης, Η περίπτωση των Αλβανών και Πολωνών μεταναστών*, Gutenberg, Αθήνα, 2003, σελ. 157-192.
- Κασιμάτη Κ. (επιμ.), *Πολιτικές Μετανάστευσης και Στρατηγικές Ένταξης, Η περίπτωση των Αλβανών και Πολωνών μεταναστών*, Gutenberg, Αθήνα, 2003.
- Κασιμάτη Κ., «Η Ένταξη των Αλβανών Μεταναστών στην Ελληνική κοινωνία. (Από διηγήσεις Αλβανών και Ελλήνων)», στο Μπάγκαβος Χρ. και Παπαδοπούλου Δ. (επιμ.), *Μετανάστευση και ένταξη των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία*, Gutenberg, Αθήνα, 2006, σσ. 353-411.
- Κασιμάτη Κ., και Μουσούρου Μ. Λ., *Φύλο και Μετανάστευση. Θεωρητικές αναφορές και εμπειρική διερεύνηση*, τόμος Ι, ΚΕ.Κ.ΜΟ.ΚΟ.Π., Gutenberg, Αθήνα, 2007.
- Κυριαζή Ν., *Η Κοινωνιολογική Έρευνα, κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1999.
- Λιανού Θ. Π., *Σύγχρονη μετανάστευση στην Ελλάδα: Οικονομική διερεύνηση*, Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών, Μελέτες 51, Αθήνα, 2003.
- Μαρβάκης Αθ., Παρσανόγλου Δ. και Παύλου Μ. (επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα*, Ελληνικά γράμματα, Αθήνα, 2001.
- Μπάγκαβος Χρ., Παπαδοπούλου Δ. (επιμ.), *Μετανάστευση και ένταξη των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία*, Gutenberg, Αθήνα, 2006.
- Περιφέρεια Κρήτης, *Αριθμός αλλοδαπών με άδεια παραμονής στο Δήμο Ηρακλείου το 2006*, Στοιχεία της Διεύθυνσης Αλλοδαπών, Ηράκλειο, 2006.
- Peraldi M., (sous la direction), *La fin des norias? Riseaux migrants dans les économies marchandes en Méditerranée*, Maisonneuve et Larose, Paris, 2002.
- Portes A., Haller W., Guarnizo L. E., "Les entrepreneurs transnationaux: une forme alternative d'adaptation économique des immigrés", in M. Peraldi (sous la direction), *La fin des norias? Riseaux migrants dans les économies marchandes en Méditerranée*, Maisonneuve et Larose, Paris, 2002, pp. 51-89.
- Tarrius A., *Les fourmis d'Europe. Migrants riches, migrants pauvres et nouvelles villes internationales*, L' Harmattan. Paris, 1992.

- Τριανταφυλλίδου Α., «Διαστάσεις και χαρακτηριστικά της μετανάστευσης προς την Ελλάδα», στο Τριανταφυλλίδου Α. και Μαρούκης Θ. (επιμ.) *Η μετανάστευση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα*, Κριτική, Αθήνα, 2010, σσ. 57-96.
- Τριανταφυλλίδου Α. και Μαρούκης Θ. (επιμ.), *Η μετανάστευση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα*, Κριτική, Αθήνα, 2010.
- Ψημμένος Ι., «Νέα εργασία και ανεπίσημοι μετανάστες στη μητροπολιτική Αθήνα», στο Μαρβάκης Αθ., Παρσανόγλου Δ., και Παύλου Μ. (επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα*, Ελληνικά γράμματα, Αθήνα, 2001, σελ. 95-126.
- Ψημμένος Ι., «Η κοινωνική διάσταση της εργασίας των μεταναστριών οικιακών βοηθών: αιτίες ανάπτυξης και συνθήκες απασχόλησης», στο Μπάγκαβος Χρ. και Παπαδοπούλου Δ. (επιμ.), *Μετανάστευση και ένταξη των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία*. Gutenberg, Αθήνα, 2006, σσ. 157-207.
- Ψημμένος Ι. και Σκαμνάκης Χ., *Οικιακή Εργασία των Μεταναστριών και Κοινωνική Προστασία. Η περίπτωση των γυναικών από την Αλβανία και την Ουκρανία*, Παπαζήσης, Αθήνα, 2008.
- Wanner P., Gabadinho A., Ferrari A., *La participation des femmes au marché du travail*, Forum Suisse pour l'étude des migrations et de la population, Rapport de recherche no 7/03, 2003.